

Izvornj znanstveni članak
UDK 314 (497.13 DUB) (093) »16/19«
Članak je primljen 18. I. 1989.

Vladimir Stipetić

Ekonomski fakultet Sveučilišta
Zagreb, Trg. J. F. Kennedyya 6

BROJČANI POKAZATELJ RAZVOJA STANOVNIŠTVA NA TERITORIJU NEGDAŠNJE DUBROVAČKE REPUBLIKE U MINULA TRI STOLJEĆA (1673—1981) — POKUŠAJ VALORIZACIJE OSTVAREN OG PRIRAŠTAJA U PRVIH 200 GODINA.*

Popisi stanovništva u Dubrovačkoj republici provedeni su u više mahova za različite svrhe, počevši od 1282. godine (kada je obavljen parcijalan popis stanovnika grada).¹ Tih je popisa bilo mnogo. Tako je godine 1357. odlukom Malog vijeća naređeno da se popišu svi muškarci u državi i da se razvrstaju u desetine (prijeteća turska opasnost nagoni na vojni popis?); godine 1380. proširuje se popisna osnovica budući da se popisuju i žene; 1429. godine proveden je popis muškaraca u dobi od 16 do 60 godina radi kopanja jaraka oko Cavtata; 1463. opet se obavlja popis kuća i žitelja u Konavlima kako bi se olakšalo snabdijevanje žitom. Godine 1480. u čitavoj se republici provodi popis svih kuća i obitelji, radi razreza novog izvanrednog poreza. Svojevrstne popise muškaraca u gradu predstavljaju i popisi noćnih straža, plemića i drugo.²

Međutim, ti rani popisi nisu sačuvani u cijelosti pa se zbog toga brojnost stanovništva procjenjivala i u srednjem vijeku: više prema izvještajima Dubrovčana, Mlečana i putnika namjernika nego prema preciznim rezultatima popisa. Dubrovčani, opkoljeni opasnostima, težili su stalno da precijene broj žitelja u svom gradu — i njihova uvjeravanja mnogi su pisci prihvatili.³

* Referat na V Seminaru jugoslavenskih studija na Sveučilištu Kalifornije u Los Angelesu (UCLA), 28—31. I 1988, koji je imao kao temu »Dubrovnik — A Living City«.

¹ Objavljen je po I. Tkalčiću (Starine, knjiga VIII, Zagreb 1876) i G. Čremošniku (Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga XVI, Sarajevo 1943, str. 43—68). Tada su popisani zakupci komunalnih dućana i zemljišta, kao i svote, koje su morali plaćati za najam.

² O rezultatima tih ranih popisa stanovništva pisali su brojni autori, od kojih navodim samo najvažnije: K. Kovač: Crtnice o statistici i o vojničkim ustanovama u republici Dubrovačkoj, Glasnik zemaljskog muzeja u BiH, knjiga XXVIII, Sarajevo 1916; Muljačić Ž.: Popisi stanovništva u Dubrovačkoj republici — Dubrovački vjesnik 133, broj od 10. 4. 1953; S Krivošić: Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti, Zagreb 1985. (rukopis primljen za tisak u izdanjima JAZU).

³ Samo radi ilustracije navest ću da F. Gundulić javlja u Dubrovnik 1573. godine da je papi rekao kako grad i republika imaju 80.000 stanovnika (L. Vojnović: Depeschen des Francesco Gondola, Gesandten der Republik Ragusa bei Pius V. und Gregor XIII (1570—1573) Wien 1909, 138); to je osjetio više nego što to smatra mletački provodur u Dalmaciji G. Battista Giustiniani, koji procjenjuje 1553. godine da grad Dubrovnik, ima 30.000 stanovnika, a preostali teritorij Republike još 25.000

Kritička valorizacija srednjovjekovnih procjena ukupnog stanovništva počela je još u 19. vijeku: P. Matković i K. Kovač ukazali su na pretjeranost davanih procjena.⁴ Novije procjene, iz 20. stoljeća, smatraju da je grad Dubrovnik u XVI. stoljeću mogao imati 6—7.000 stanovnika, a da je na teritoriju Republike moglo živjeti oko 25.000 žitelja.⁵

I.

U ovom tekstu želim izbjeći debatu oko tih davnašnjih procjena i sadašnji izvora o dubrovačkom stanovništvu valjalo temeljiti na analizi prethodnih kritičkih valorizacija. Smatram da bi ubuduće kritičku valorizaciju historičkih matičnih knjiga i rezultata triju kompletnih popisa koji su se sačuvali do naših dana. To su popisi stanovništva iz 1673/4 godine, zatim iz 1799. i onaj iz 1808. godine. To su neizmjenljive koordinate koje omogućuju da se retrogradno preciznije revaloriziraju negdašnji podaci.

No, o tome namjeravam govoriti drugom prilikom opširnije: na ovom skupu, na kojem se označava 180-ta godišnjica propasti Dubrovačke republike, namjera mi je samo fiksirati te miljokaze demografske povijesti Dubrovnika.

Popis stanovništva Dubrovačke republike iz 1673/4 godine objavio je u cijelosti Šundrica još 1959. godine⁶ s opširnim komentarom. Šundrica minuciozno utvrđuje kako je Malo vijeće zaključilo 1673. godine da treba sprovesti popis stanovništva i zadužilo župnike da sprovedu popis (32 župnika nadbiskupije dubrovačke i biskupije stonske). On otkriva da se u sačuvanim rezultatima popisa ne nalaze rezultati za gradove Dubrovnik i Ston, za otoke Lokrum, Mljet i Lastovo, te za naselje Bosanka.

Pažljivo analizirajući tu građu, Šundrica je bio u stanju da ispravi brojne greške u zbrajanju, župnika i činovnika, dodajući procjene za stanovnike ko-

žitelja (Š. Ljubić: *Commissiones et relationes Venetae*, II, JA, Zagreb 1877, pp. 248—249); dvije godine kasnije, rektor iz Kotora L. Bellani smatra da grad Dubrovnik ima svega »Oko 25.000 duša« (Š. Ljubić: *Ibid.* Vol. III, Zagreb, 1880, p. 73) A. Bonda prenosi mletačkom zapovjedniku u Zadru, da bi u slučaju pada Dubrovnika pod Tursku vlast u ropstvo bilo odvedeno 50—60.000 »kršćanskih duša« (J. Radonić: *Acta et diplomata Ragusina*, II/2, str. 200 i 222). Međutim, Soranzov anonimni putopisac procjenjuje 1575. godine da grad ima svega 15.000 stanovnika (P. Matković: *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka*, Rad JAZU, knjiga 124, Zagreb 1895, str. 27). Opća je karakteristika da su procjene žitelja iz dubrovačkih izvora osjetno više nego što ih daju stranci: uzrok je vrlo vjerojatno u težnji Dubrovnika da se neprijateljima predstave kao krupan i tvrd orah, a prijateljima da prikažu većim eventualni gubitak Dubrovnika (za kršćanski svijet, njihovu sigurnost i drugo).

⁴ P. Matković piše (*Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka Ibid.*): »ako nađemo opseg tadašnjeg grada... toliko nije bilo mjesta, da bi na ovom prostoru 40 ili 30 tisuća stanovnika prebivati moglo« (podvlačio P. Matković).

⁵ M. Mirković: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958, str. 88. J. Tadić: *Ragusa e suo porto nel cinquecento*. Archivio Storico Pugliese, Vol. XV. F. I—IV. Bari 1962, p. 250.

⁶ Z. Šundrica: *Popis stanovništva Dubrovačke republike iz 1673/4 godine*, Arhivski vjesnik, sv. 2, Zagreb 1959, str. 419—469.

je popisivači nisu popisali (u Orebiću, primjerice, župnik naglašava da nije popisao ljude starije od 50 godina itd). U tom poodavno objavljenom radu Šundrica je izvanredno riješio mnogobrojne teškoće valorizacije starih popisa, pa bi najjednostavnije bilo preuzeti njegove rezultate u cjelini — da kasnija istraživanja nisu dovela su sumnju njegovu procjenu broja stanovnika na nepopisanom području Dubrovačke republike.

Bez ikakvih objašnjenja, naime, Šundrica procjenjuje broj stanovnika nepopisanih stanovnika na slijedeći način: Lastovo 629 stanovnika, Mljet 662, Ston 220, Dubrovnik u zidinama 1300 ljudi, a Lokrum i Bosanka ukupno 40 žitelja.⁷

Međutim, novija istraživanja matičnih knjiga koje je preveo S. Krivošić,⁸ pokazala su da su bile pretjerane procjene suvremenika o broju žrtava potresa u Dubrovniku i okolini. Krivošić računa da je u gradu poginulo za potresa 1667. godine oko četvrtina svih stanovnika grada (1200 ljudi), što bi značilo da je Dubrovnik pri popisu imao oko 3600 ljudi (a ne 1300, koliko je računao Z. Šundrica). Nisam mogao prihvatiti ni procjene broja žitelja, što ih je za Lastovo i Mljet dao autor, budući da se ona osjetno razlikuju od kretanja na susjednim otocima i Pelješcu između 1673/4 i 1910. godine.

U prilogu revizije nekih podataka Z. Šundrice iz 1959. godine govorili su i prvi *službeni podaci* koji su bili objavljeni u Statističkom godišnjaku općine Dubrovnik.⁹ Marni istraživači su nastojali ne samo ispraviti greške pri zbrajanju koje su počinili pojedini župnici, već su podatke nadopunjavali prezimenima (u onim slučajevima gdje su župnici zapisali samo ime i očevo ime domaćina, žene ili djece) i rezultatima ranijih popisa.¹⁰ Međutim, ni u tom radu nisu bili podaci za Ston, crkvene župe grada Dubrovnika Gruž i Pile, za Mljet i Lastovo — područja za koja nisu sačuvani popisni podaci.

Zbog toga sam bio prisiljen da ili koristim druge izvore za popunjavanje manjkajućih podataka ili da procjenjujem broj stanovnika na tim područjima na osnovi drugih podataka.

Najlakše je bilo to učiniti za Ston budući da je stanovništvo Stona obradio Nenad Vekarić.¹¹ Prema njegovu istraživanju broj stanovnika Stona godine 1673/4 iznosio je 234 stanovnika. Broj stanovnika Mljeta i Lastova procijenio sam, na osnovi podataka iz parcijalnih popisa za bliske godine. Pri procjeni broja stanovnika Dubrovnika koristio sam već citirane redove S. Krivošića.

⁷ U suštini Z. Šundrica je uzeo podatke za grad koji su dali u prije spomenutim radovima anonimni autor u kalendaru »Dubrovnik« za 1899. godinu i K. Kovač.

⁸ S. Krivošić: Starije matične knjige s područja nekadašnje Dubrovačke republike, Anali Zavoda JAZU, XXI, Dubrovnik, 1983; isti: Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti, Zagreb 1985, (rukopis primljen za tisak u izdanjima JAZU).

⁹ Ti su rezultati objavljeni na stranama 233—295 Statističkog godišnjaka općine Dubrovnik za 1980. godinu. Popratni tekst potpisao je Baldo Bender, direktor Statističkog ureda, a u tekstu se navodi da je prijevod izvršio profesor Zlatko Šundrica.

¹⁰ Uglavnom prema radu dr Ilije Sindika: Dubrovnik i okolina, koju je izdala SANU 1926. godine, kao 23. knjigu edicije »Naselja i poreklo stanovništva«.

¹¹ N. Vekarić: Stanovništvo Stona od 1333. do 1900. godine, Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston 1987, str. 117—146 i Dubrovački horizonti 25, Zagreb 1985, str. 67—69.

Ove podatke svrstao sam u tablicu 1, koja daje pregled broja stanovnika na teritoriju Dubrovačke republike u minula tri stoljeća — prema historijskim područjima republike.¹²

Tablica 1.

BROJ STANOVNIKA NA TERITORIJU NEGDAŠNJE DUBROVAČKE REPUBLIKE

Historijsko područje	1673/4.	1807.	1857.	1869.	1910.	1931.	1948.	1971.	1981.
<i>Astarea</i>	2488	3198	5558	5000	5051	5087	4924	5596	(6156)
<i>Elafiti</i>	1427	1519	2184	1920	1596	1492	1582	1289	1065
<i>Mljet</i>	(900)	896	1223	1288	1723	1823	1836	1475	1304
<i>Lastovo</i>	(950)	956	1148	1042	1417	1700	1738	1210	949
<i>Pelješac</i> (bez Stona)	5505	6952	10485	10011	10397	9947	8493	7868	7387
<i>Ston</i>	234	220	428	(400)	485	470	357	430	525
<i>Primorje</i>	5050	5628	8145	7880	8596	7655	7326	6028	4872
<i>Konavle</i>	4026	4691	8169	8418	8971	8634	8128	7185	6966
<i>Cavtat</i> (i Obod)	291	621	943	816	915	956	788	1144	1585
<i>Grad s predgrađima:</i> Pile, Ploče, Gruž i Bosanka	4218	6564	5518	6032	11640	15552	17999	29870	44646
<i>Pregrada</i> u tome	618	2389	—	—	—	—	—	—	(38490)
<i>Dubrovačka republika</i>	(25089)	31245	43801	42807	50791	53316	53171	62095	68350

NAPOMENE:

a) Podaci u zgradama za popis 1673/4 su procjene autora, budući da nisu sačuvani podaci popisa za te župe. Podaci u zgradama pri popisu iz 1981. godine označavaju procjenu stanovnika davnašnje Astareje, budući da se nije moglo izvesti potpuno precizni račun. Broj bez zgrade stanovnika, Grada i predgrada uključuju stanovništvo Astareje, a onaj u zgradama isključuje procijenjen broj ljudi u Astareji.

b) U Području Grad i Predgrađe uočava se od 1807. do 1857. pad od više od 1000 stanovnika. Taj pad, vjerojatno, nije realan; naprotiv, trebalo bi očekivati porast. Pretpostavljam da je greška u računu od 1807. godine — ili je teritorijalni obuhvat u popisu bio veći ili je, možda, popisana vojska. To pitanje valja istražiti.

U toj se tablici nalaze i podaci za popis, što su ga proveli Francuzi 1807. godine, a koje je obradio Stijepo Obad.¹³ Iako je pisao prvenstveno o brojčanom stanju sta-

¹² Pri sistematizaciji po historijskim područjima nije bilo teškoća za geografski definirana područja (Elafiti, Mljet, Lastovo, Ston, Pelješac...). Za »sporna« područja koristio sam slijedeće razvrstavanje naselja.

Primorje: Banići, Banja, Brsečine, Čepikuće, Doli, Donji Majkovi, Dubravica, Djonta Doli (1673. pod Doli), Gornji Majkovi, Grgurići, Gromača, Imotica, Kliševo, Kručica, Lisac, Ljubač, Mravinjac, Mravinca, Mrčevo, Orašac, Osojnik, Ošlje, Podgora, Podimoč, Slano, Smokovljani, Stupa, Štedrica, Točionik, Topolo, Trnova, Trnovica, Trsteno, Visočani, Zaton-Doli.

Konavle: Bačev Do (1673. pod Gruda), Brotnice, Čilipi, Drvenik, Duba Konavoska Dubravka, Dunave, Djurinići, Gabrile, Gruda, Jasenica, Komaji, Kuna Konavoska, Lovorno, Ljuta, Mihanići, Mikulići, Močići, Pavlje Brdo, Pločice, Poljice, Ponovići, Pridvorje, Radovčići, Stravča, Silješki, Tušići (1673. pod Gruda), Uskoplje Vitaljina, Vodovada, Zastolje, Zvekovica ne postoji).

Astarea: Grbavac, Buići, Makoše, Martinovići (sva 4 naselja 1673: Postranje), Blato, Brašina, Kupari (sva 3 1673: Kupari), Mlini, Zavrle (oba 1673: Mlini), Donji Brgat, Gornji Brgat (1673. oba: Brgat), Čelopeci, Čibača, Petrača, Plat, Soline. Sva gornja naselja čine Župu Dubrovačku. Mokošica, Obuljeno (1673. pod Rožat), Petrovo Selo, Zaton. Naselja koja se 1791. već vode pod Dubrovnik, a starinom pripadaju Astareji: Tenturija, Rožat, Prijevor 1673. pod Rožat), Sustjepan, Šumet, Batahovina, Čajkovića, Čajkovići, Dračevo, Knežica, Komolac (prema sistematizaciji 1673: Šumet, Knežica, Sustjepan, Komolac, Rožat).

Čijeli je račun izveo mr Nenad Vekarić, ogromnim trudom, pa mu se na toj usluzi i ovim putem zahvaljujem.

Rezultate popisa u cjelini, međutim, pronašao je N. Vekarić, a budući da bi ih mogli trebati i drugi istraživači prenosim ih u obliku kako su nađene u Dubrovačkom arhivu (Tablica 2). Podaci za razdoblje od 1857. do 1971. godine objavljeni su po naseljima u knjizi Mirko Korenčić: *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971* (Djelo JAZU, knjiga 54, Zagreb 1979) i odatle su preuzeti bez izmjena.

II.

Statistička analiza podataka, datih u tablici 1, data je u tablici 3. Pokušat ćemo da interpretiramo osnovne nalaze.

Prije svega, konstatirajmo da se stanovništvo na teritoriju negdašnje Dubrovačke republike gotovo utrostručilo za promatrana tri stoljeća (1673—1981) — indeks iznosi 272. To povećanje, međutim, nije jednakomjerno po svim područjima. Ruralna područja¹⁴ pokazuju u cjelini blag porast stanovništva (od svega 26% za više od 300 godina), dok broj stanovnika na otocima čak opada!!

Tablica 3

DINAMIKA RASTA STANOVNIŠTVA NA TERITORIJU
NEGDAŠNJE DUBROVAČKE REPUBLIKE

Historijsko područje	Rast stanovnika u razdoblju (bazni indeksi)			
	1673— 1981.	1673— 1807.	1807— 1910.	1910— 1981.
Astarea	247	129	158	122
Elafiti	75	106	105	67
Mljet	145	99	192	76
Lastovo	99	101	148	67
Pelješac (bez Stona)	134	126	150	71
Ston	224	94	220	108
Primorje	96	111	153	57
Konavle	173	117	191	78
Cavtat (i Obod)	545	213	147	173
Dubrovnik (sa predgrađima)	912	156	177	331
Dubrovačka republika	272	125	162	135

Recipročno tome, raste broj stanovnika na gradskom području — dubrovačko se stanovništvo povećava za 9 puta, Cavtata za 5,5 puta, a Stona za 2,2 puta.

Dinamika je prirasta različita u pojedinim periodima. Nastojao sam da prikazem tri razdoblja razvoja stanovništva na teritoriju Dubrovačke republike prema trima periodima političke povijesti.

U razdoblju dubrovačke nezavisnosti (1673—1807) priraštaj je stanovništva iznimno malen — za promatrane 134 godine iznosi svega 25%. U iduće

¹³ Stijepo Obad: *Stanovništvo Dubrovnika u doba pada Republike*, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, str. 241—256.

¹⁴ Uključujemo u njih Elafite, Mljet, Lastovo, Pelješac, Primorje i Konavle.

103 godine, pretežno austrijske vladavine, priraštaj stanovništva se povećava i iznosi 62⁰/₀. Preostalu 71 godinu 20. stoljeća Dubrovnik je u Jugoslaviji — i priraštaj stanovništva iznosi 35⁰/₀, što je brže nego u vrijeme Dubrovačke republike, a neznatno sporije nego u razdoblju Austrije.

Međutim, takva statistička analiza ne pruža nam odgovor što zapravo znači toliki priraštaj stanovništva. Da li je on visok ili nizak, u odnosu na okolno stanovništvo? Kakvi su odnosi između prirodnog i ostvarenog priraštaja stanovništva? Da li je Dubrovnik bio emigracijsko ili imigracijsko područje? Može li se uopće govoriti o jedinstvenim demografskim karakteristikama tog područja, kroz tako dugo vremensko razdoblje? I, na kraju, koje su ekonomske implikacije utvrđenih kretanja broja stanovnika.

Pokušat ćemo odgovoriti barem na neka od ovih pitanja.

III.

Ocjena priraštaja stanovništva na području Dubrovačke republike u zadnjih 130 godina njenog postojanja nužno mora biti komparativna analiza ostvarenog priraštaja na drugim područjima.

Osnovni okvir takve analize mora biti priraštaj stanovništva u Evropi, na Balkanu i u jugoslavenskim zemljama u približno istom vremenskom intervalu, što će nam omogućiti da sagledamo sličnosti i razlike koje se događaju u živoj masi stanovništva onog vremena.

Takva analiza međutim nije laka, budući da za nju nema još uvijek dovoljno podataka. Zato ćemo biti prisiljeni da je provedemo na osnovu parcijalnih podataka, s kojima danas raspolaže historijska demografija našeg područja.

Našu ćemo analizu započeti s demografskim prilikama sjeverne Hrvatske, budući da je osvijetljen razvoj tog područja zahvaljujući marnom istraživanju istraživača u novije vrijeme. Kapitalni doprinos poznavanju demografske povijesti Slavonije učinio je I. Mažuran 1986. godine zgotovljajući studiju »Popis naselja i stanovnika Slavonije 1698. godine«. Daleko pretežni dio rada čini prijepis prvog popisa koji su proveli Austrijanci 1698. godine u Slavoniji oslobođenoj od Turaka. Taj je popis dosad u našoj literaturi bio nepoznat. Dio materijala poznavao je i objavio Tadija Smičiklas, koji je, da bi obilježio 200-tu godišnjicu oslobođenja Slavonije, po nalogu Akademije, istraživao bečke i domaće arhive, i našao od ovog popisa samo podatke za kotare Osijek i Voćin.¹⁵

Kasnije je povijesna znanost nadopunjala Smičiklasove nalaze. Rudolf Horvat je u arhivi valpovačkog vlasteljinstva našao prijepise popisnih rezultata za kotare Valpovo, Miholjac, Moslavina, Virovitica i Slatina iz 1698. godine, što mu je poslužilo pri objavi 1912. godine rada »Valpovština u tursko doba«.¹⁶

Kasnija povijesna istraživanja dovela su I. Mažurana u Državni Arhiv Mađarske u Budimpeštu i Finanz-und Hofkammerarchiv u Beču, gdje je na-

¹⁵ Te je rezultate T. Smičiklas objavio u drugom dijelu svoje knjige »Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije« (Zagreb, 1891, izdanje JA).

¹⁶ Vjesnik Zemaljskog arhiva, 1912. Budući da R. Horvat nije objavio sve rezultate popisa, to ih je I. Mažuran objavio u knjizi »Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine« (Osijek 1966.).

šao sve rezultate popisa Slavonije iz 1698. godine. Za razliku od T. Smičiklase I. Mažuran iznosi podatke ne samo o imenima pojedinih stanovnika po naseljima, već i sve skupljene podatke o pokretnoj i nepokretnoj imovini seljaka. To omogućuje da se sagleda materijalno stanje kmetova i graničara na tom području te da se stekne neuporedivo točniji i precizniji uvid u ekonomske i socijalne prilike, kojim će se moći daljnjim istraživanjem jasnije odrediti stvarne ekonomske prilike Slavonije. Zato uz demografsku, toponomastičku i onomastičku građu, rad Ive Mažurana omogućuje da se jasnije utvrde gospodarske prilike u Slavoniji neposredno nakon oslobođenja od Turaka.¹⁷

Popis iz 1698. godine javlja se, danas to znamo, u za znanost izvanredno vrijeme. Turci, koji vladaju Slavonijom oko 150 godina (duže na Istoku nego na Zapadu Slavonije), uspostavili su na granici prema Austriji (Hrvatskoj) svoju Krajinu sa požeškim i cerničkim sandžakbegom. U svim slavonskim gradovima Turci naseljuju vojne posade, islamske vjeroispovijesti, a u gradove dolazi i velik dio islamskog stanovništva. Na selu, međutim, ostaje (malobrojno, doduše) starosjedilačko stanovništvo, dok se u napuštena stara naselja polako useljavaju pravoslavni Vlasi — stočari. Mažuran računa da je oko 1680. godine u Slavoniji bilo 736 naseljenih mjesta te da je Slavonija imala tada 300—320.000 stanovnika (od čega i do 120.000 muslimana). Gradovi su na tom području iznimno veliki za ono vrijeme. Za Osijek Mažuran računa da je tada imao 15.000 stanovnika, dok su Požega, Vukovar, Brod, Đakovo i Valpovo imali između 3 i 5.000 žitelja.

Ratni vihor, koji nastupa sa neuspjelim turskim pokušajem osvajanja Beča 1683. godine, dovodi do bitnih promjena u veličini i strukturi stanovništva Slavonije. Popis iz 1698. godine omogućuje nam da sudimo o golemim promjenama, koje se zbivaju između 1680. i 1698. godine.

Već 1682. godine Slavonija je ratni tabor, duboko strateško zaleđe, na kome veliki vezir Kara Mustafa priprema golemu tursku vojsku da bi krenuo u pohod na Beč. Turska ordija (vojska) imala je oko 250.000 vojnika, od čega je dvadesetak tisuća bilo iz Slavonije. Doživjevši strahovit poraz pod Bečom (12. 9. 1683.) i kod Parkanya (8. 10. iste godine) dolazi do povlačenja Turaka i do osjećaja bespomoćnosti kod muslimana u Slavoniji, a nade i straha kod kršćanskog stanovništva (da ih turska vojska u povlačenju ne pobije ili opljačka). Muslimani zato (najčešće potajno) napuštaju Slavoniju a kršćansko stanovništvo povlači u šume, gdje očekuje razvoj događaja, nerijetko i s oružjem u ruci — od 1684. godine nadalje — ulazi u bespoštedni obračun s Turcima i poturicama. Ustanak kršćanske raje, koji potiču uhode carske vojske, uvjetuje još veći bijeg muslimana iz Slavonije, što dobiva karakter pravog egzodusa nakon osvajanja po regularnoj carskoj vojsci Virovitice, Brezovice i Slatine (1684). Između 1687. i 1696. vode se mnogobrojni bojevi na cijelom području Slavonije, s promjenjivom srećom. Napredovanja i povlačenja austrijske i osmanske vojske, u pravilu, donose tada dominantnom poljoprivrednom stanovništvu rekvizicije i pljačke, silovanja i paljenje domova, zatiranje »neprijatelja« i neprijatelja, s pogubnim efektima na brojnost stanovništva.

Nakon poraza kod Slankamena (1691. godine) muslimansko stanovništvo ubrzano seli iz Slavonije u Bosnu i Srbiju. Nakon 1691. godine Osmanlije konačno zauvijek napuštaju Slavoniju. Od nekadašnje mirne i prosperitetne pokrajine turskog carstva, kojoj se toliko divio Evlija Čelebi u svojem putopisu,

¹⁷ Rad Ive Mažurana tiskan je u 1988. godini u izdanju Centra za znanstveni rad JAZU u Osijeku, kao svezak 2, Radova tog Zavoda (str. 574).

ne ostade gotovo ništa, osim zgarišta nekoć prosperitetnih sela i desetina tisuća ljudi, koji su se sklonili u šume i planine, ne bi li se tako zaštitili od zulumata prolazećih vojski.

Mažuran računa da je 1696. godine Slavoniju nastavalo svega oko 40.000 stanovnika — što je svega oko 15% stanovništva kog je Slavonija imala oko 1680. godine. Toliko uništavanje ljudskih bića nije zabilježeno nigdje u pisanoj povijesti Evrope — čak ni za velike epidemije kuge iz 1348. godine.

Ogromni demografski gubici — paradoksalno je — manjim su dijelom posljedica strahovitog poraza Turaka kod Beča i Parkanya (gdje je živote možda izgubilo desetak tisuća Slavonaca, muslimanske vjeroispovijesti). Većinu gubitaka prouzrokovale su osmanske i carske vojske, ali i ustanici, koje su žarile i palile neutvrđena mjesta, kad gradove nisu mogli osvojiti. Genocid prema muslimanskom stanovništvu bio je pravilo, ali na isti se način svetila i turska vojska. »Milosti nije bilo ni za koga niti su se poštivala bilo kakva ratna pravila« — tvrdi Mažuran.¹⁸

Iz bezbrojnih zbjegova počinju se vraćati ljudi tijekom 1692. godine — muslimansko stanovništvo kreće iz Slavonije najčešće u Bosnu, dok se kršćansko vraća na stara selišta. Potom dolaze i valovi kršćanskog stanovništva iz Bosne, koje zbog počinjenih represija, ali i straha, prelazi Savu i naseljava se u slavonskim selima. Pored pojedinačnih i grupnih doseljavanja, prilikom povlačenja Eugena Savojskog od Sarajeva (1697. godine) organizirano se iz Bosne i Slavonije naseljava nekoliko tisuća katolika i pravoslavaca.

To dovodi do stanja, kog registrira popis iz 1698. godine. Pri tom su popisu našli 491 naselja s prisutnim žvljem, ali i 240 nenaseljenih sela i selišta. Godine 1698. ima na prostoru cijele Slavonije do 80.000 stanovnika — što je manje od 30% žiteljstva, kog je Slavonija imala oko 1680. godine.

Ako bismo sada usporedili napredak stanovništva Slavonije¹⁹ s onim na teritoriju Dubrovačke republike, dobili bismo nevjerojatnu razliku u priraštaju stanovništva.

Godine	Slavonija	Indeks (1698 = = 100)	Dubrovač- ka repu- blika	Indeks (1673 = = 100)
1698 (1673)	80.000	100	25.089	100
1785 (1807)	454.518	568	31.245	125
1880	722.300	903	45.760	182

Stanovništvo Slavonije, kao što se vidi, uvećalo se u promatrana dva stoljeća za oko 9 puta, a stanovništvo na teritoriju negdašnje Dubrovačke republike niti dva puta (82%). Ako bismo i zanemarili za časak ogromne žrtve što ih je Slavonija imala tokom »bečkog rata«, i onda je priraštaj stanovništva u Slavoniji između 1680. i 1785. godine dvaput brži nego na području Dubrovnika (51 : 25%).

No, budući da je Slavonija područje, na koje se u ta dva stoljeća useljava (ne samo Nijemci, Mađari, Česi i Slovaci, već i Srbi, pa i Albanci i Makeдонci) to je vjerojatno korektnije uporediti ostvareni priraštaj stanovništva Dubrovačke republike s onim na području sjeverozapadne Hrvatske.

¹⁸ I. Mažuran: Ibid, str. 40. (rukopis)

¹⁹ Za stanovništvo Slavonije godine 1785. i 1880. korištena je knjiga J. Gelo: Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine, Globus, Zagreb 1987.

To područje živjelo je pod sličnim uvjetima između 1680. i 1880. kao i Dubrovačka republika (samo da spomenemo da su Francuzi s Ilirskim pokrajinama u Samoboru, dvadesetak kilometara od Zagreba). No kako za nje ga još uvijek nema preciznih, potpunih podataka o broju stanovnika u XVII stoljeću, naš će se prikaz temeljiti na parcijalnim podacima.

Prvo ćemo uporediti brojčani razvoj stanovništva Dubrovačke republike sa stanovništvom Podravine u vremenu između 1659. i 1857. godine. To je područje od oko 1618 km²,²⁰ koje se (kao i Dubrovnik) nalazi na samoj granici s Turskom carevinom (sve do 1699. godine). Graničarsko područje (tzv. Đurđevačke regimente) obuhvata čak 1100 km² (ili 68% sveg teritorija). To je područje istraživao dr. Stjepan Krivošić,²¹ koji je za svoja istraživanja koristio kanoničke vizitacije iz 1659, 1671. i 1680. godine, zatim podatke iz vizitacija 18. stoljeća (1771, 1772, 1787) te vojničke (1732) i građanske popise (1827 i 1857).

Prema njegovim istraživanjima broj se stanovnika na tom području ovako kretao²²

Godina	Podravina (u cjelini)	U tome općine:		
		Ludbreg	Koprivnica	Đurđevac
1659.	24.770	7.260	14.510	3.000
1700.	34.305	7.350	19.430	7.525
1733.	42.995	7.965	20.150	14.880
1771.	46.035	8.255	21.815	15.965
1808.	49.950	9.220	23.460	17.270
1857.	81.768	13.142	36.660	31.966

U vremenski približno istom razdoblju, koji imamo i u Dubrovniku, od 1659 do 1808. godine, stanovništvo se Podravine udvostručilo (indeks 202), dok se stanovništvo dubrovačke republike uvećalo za svega 25%.

Taj je prirast u Podravini manje više kontinuiran, za područje u cjelini, ali se primjećuje da stanovništvo migrira na istok — gdje se (na Krajiškom graničnom području) nalazilo dosta nezauzetog zemljišta. Otuda veliko napredovanje stanovništva na području današnje općine Đurđevac. Priraštaj stanovništva ovako je izgledao po razdobljima:

Razdoblje	Verižni indeksi porasta				Godišnja stopa rasta (promila)
	Podravina	Ludbreg	Koprivnica	Đurđevac	
1659—1700	138,5	101,2	133,9	250,8	8,0
1700—1733	125,3	108,4	103,7	197,7	6,9
1733—1771	107,1	103,6	108,3	107,3	1,8
1771—1808	108,5	111,7	107,5	108,2	1,9
1808—1857	163,7	142,6	156,3	185,1	9,8

²⁰ Općina Dubrovnik ima danas površinu od 979 km², a Lastovo 53 km² (SGH — 1985).

²¹ Dr Stjepan Krivošić: Stanovništvo Podravine 1659—1859. godine, Podravski zbornik 83, Koprivnica 1983, strana 147—164.

²² Ibid. str. 155. Podataka ima više, ali smo mi ovdje izdvojili samo neka razdoblja.

Do sličnih rezultata koji govore o mnogo bržem razvoju stanovništva sjevero-zapadne Hrvatske, nego što je to slučaj sa teritorijem negdašnje Dubrovačke republike, došlo je, još nekoliko istraživača istražujući priraštaj stanovništva na seoskim i gradskim područjima. Tako je S. Krivošić istraživao broj stanovnika na području triju crkvenih župa (Križevac, Ludbreg, Kuzminec) od kojih su neke čisto poljoprivredne, druge mješovite, a neke gradske.²³ Isti je autor obradio i kretanje stanovništva u gradu Zagrebu.²⁴ Stanovništvo na području crkvene župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine obradio je A. Gabričević.²⁵

Nema potrebe ovdje obrađivati sve nalaze tih studija, navest ćemo samo indekse priraštaja stanovništva na tim područjima — u približno istim vremenskim intervalima koje imamo za Dubrovnik. Rezultat je tih operacija sljedeći pregled:

Područje	Istraživač	Priraštaj (u ⁰ / ₀) stanov- ništva tije- kom XVIII st.	Prvoj polov. XIX	Početna i krajnja go- dina istraži- vanja
Sjeverozap. Hrvat.	Krivošić	26	34	1700—1857
Zagreb	Krivošić	13	307	1680—1857
Brdovec	Gabričević	—	41	1751—1857
Dubr. republika	Stipetić	25	40	1673—1857

U cjelini uzevši, na istraživanom području u toku 18. stoljeća priraštaj stanovništva je oko 18⁰/₀ (prema 25⁰/₀ na području Dubrovnika); u prvoj polovici XIX stoljeća stanovništvo se više nego udvostručava (povećanje za 118⁰/₀), a na području Dubrovačke republike uvećava za svega 40⁰/₀. U cjelokupnom razdoblju od nešto više od 180 godina (1673—1857 za Dubrovačku republiku i od 1700 do 1857 za sjeverozapadnu Hrvatsku) povećanje je broja stanovnika za Dubrovačku republiku 75⁰/₀, a za istraživano područje sjeverozapadne Hrvatske 155⁰/₀.

Tolike razlike između sjevera Hrvatske i dubrovačkog područja nesumljivo nameću potrebu da se istraži da li je to specifični razvoj teritorija Dubrovačke republike ili se slična kretanja zapažaju i na drugim djelovima istočno-jadranske obale.

Za područje Dalmacije nema zasad istraživanja koje bi pokrilo cijelo XVII i XVIII stoljeće, pa smo zato prisiljeni da prikazujemo neka uža područja, dosad istražena.

²³ S. Krivošić: Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovici XIX. stoljeća, Doktorska disertacija, obranjena 1984. godine na Ekonomskom fakultetu, Zagreb, primljena za tisak u izdanjima Centra JAZU u Varaždinu.

²⁴ S. Krivošić: Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijeg vremena do sredine XIX. stoljeća, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 19, Zagreb 1984.

²⁵ A. Gabričević: Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine, Starine, knjiga 59, Zagreb 1984, str. 187—308.

Stanovništvo Komiže, najvećeg naselja na otoku Visu, minuciozno je istraživala Nevenka Bezić-Božanić.²⁶ Prema njenim istraživanjima, brojčani razvitak stanovništva u samoj Komiži iznosio je:²⁷

Popis godine	Stanovnika	Indeks rasta (1673 = 100)	Obitelji	Članova po obitelji
1673	1144	100	244	4,7
1748	1340	117,1	277	4,8
1807	1742	152,3	371	4,7
1857	2658	232,3	508	5,2
1910	3592	314,0	—	—
1931	3328	290,9	—	—
1948	2594	226,7	—	—
1971	1978	172,9	—	—

Uporedba s Dubrovačkom republikom i Dubrovnikom pokazuje slijedeće indekse rasta (1673 = 100)

	1807	1910	1948	1971
Dubrovačka republika	125	202	212	247
Komiža	152	314	227	173
Dubrovnik (s predgrađima)	156	276	427	708

Dubrovačka republika imala je tokom 18. stoljeća upola niži priraštaj stanovništva od Komiže; u XIX. stoljeću stanovništvo se Komiže udvostručilo (1910 : 1807), a stanovništvo Dubrovačke republike povećalo se za 62%; tek od nastanka Jugoslavije Dubrovnik raste brže od Komiže, koja se depopulira, dok teritorij Dubrovačke republike, a pogotovo Dubrovnika, brzo napreduje.

Posebno smo ovdje izdvojili i podatak o broju članova u prosječnoj obitelji, budući da podaci u Komiži ukazuju na tendenciju povećanja broja obitelji, što je drugačija tendencija nego u kontinentalnoj Hrvatskoj i Srbiji. Objašnjenje tog fenomena tražilo bi, nema sumnje, podrobniju analizu.

Drugo istraženo područje su otoci pred Šibenikom, čiji je demografski razvoj istraživao Bernard Stulli, u svojoj izvanrednoj studiji: *Povijest Zlarina*.²⁸ Istraživanjima Stulli-ja ponire se, u razvoj stanovništva od XVI. stoljeća na ovamo.

Broj stanovnika na šibenskim otocima ovako se kretao (podatke za 1857—1971 dodao V. S.):²⁹

²⁶ U knjizi pod naslovom: *Stanovništvo Komiže*, Logos, Split 1984, str. 230 + 8.

²⁷ Autorica ne analizira brojčani napredak stanovništva posebno, pa se ti podaci nalaze na slijedećim stranicama njene knjige: 13, 121—2 i 203—206. Podatke za 1910—1971. dodao V. Stipetić.

²⁸ Izašla u »Narodnoj umjetnosti«, Zagreb, knjiga 17 (1980), strana 11—202 + XXIII, strane grafičkih priloga (tiskan i poseban otisak).

²⁹ B. Stulli: *Povijest Zlarina*, Ibid. str. 179—194

Popis	Zlarin	Žirje i Kaprije	Prvić	Ukupno	
				Šibenski otoci	Indeks 1585 = 100
1585	448	200	352	1000	100
1599	423	200	287	910	91
1680	1018	—	—	—	—
1725	1021	—	—	—	—
1810	1352	349	1256	2957	296
1857	1643	507	1764	3914	391
1910	1846	1259	2990	6095	610
1948	896	1427	1883	4206	421
1971	635	636	1027	2298	230

I ovdje zapažamo naglu ekspanziju stanovništva tokom XVII. stoljeća, usporeni razvoj tokom XVIII, ponovno brzi razvoj u XIX. stoljeću i potpuno nazadovanje u XX. vijeku. Da li je tome rezultat samo priliv stanovništva sa kopna, koji su, bježeći od turske prijetnje, dolazili na sigurnije otoke? Ili taj priraštaj valja pripisati drugim faktorima? Očito je naime, da iznimno brzo povećanje broja žitelja u XIX. stoljeću (između 1810. i 1910. povećanje je 106%), nije rezultat ni doseljavanja (u stvari, tada je vrlo visoko iseljavanje), već isključivo prirodnog priraštaja stanovnika tih otoka.

Napisana je i demografska povijest za veliki otok Korčulu. Autori — Ambroz i Ranko Kapor — obradili su »demografske podatke grada i otoka Korčule od XVI. do početka XIX. veka.«³⁰ Kapori utvrđuju žiteljstvo tog otoka za vrijeme mletačke vlasti nad otokom (1420—1797). Nalaze da je broj stanovnika iznosio pri pojedinim popisima:

Popis	Otok Korčula	Grad Korčula	Napomena
1525	oko 8.000	oko —	
1553	5.000	2.500	
1576	2.087	1.084	Rat i pomor!
1617	2.398	951	Pomor!
1723	3.760	952	
1780	5.091	1.096	
1814	6.567	1.424	Engleska okupacija

Autori zaključuju temeljiti rad, zasnovan na analizi historijskih izvora, da je »najviše brojno stanje stanovništva otoka od oko 10.000 ljudi postojalo, vjerojatno, koncem XV. stoljeća. Stalni ratovi koje je vodila Mletačka republika, a posebno pomori, uzrok su da je stanovništvo otoka od konca XV. stoljeća počelo opadati, uprkos intenzivnim imigracijama s kontinenta. Na najnižu se točku stanovništvo se spustilo koncem XVI. stoljeća. Zbog istih razloga prilike su teške i u XVII. stoljeću, ali ipak snošljivije zbog povoljnog ishoda ratova, pa pučanstvo od XVIII. stoljeća postepeno raste.«³¹

Priraštaj stanovništva na otoku Korčuli iznosi između 1617. i 1814, 174% (indeks 274), a samo u XVIII. stoljeću 75% (1814:1723 godina). To je mnogo

³⁰ Studija je objavljena u »Statističkoj reviji«, godina XXX. (1980), broj 3—4, str. 225—232.

³¹ Ibid., str. 231.

brži priraštaj nego što ga bilježi Dubrovnik za zadnje 134 godine svoje nezavisnosti — između 1673. i 1807. godine — kad je priraštaj stanovništva iznosio svega 25%.

Ono što međutim, valja uočiti to je činjenica da je na otoku Korčuli prisetno nazadovanje stanovništva u XVI. stoljeću (između 1525. i 1617. godine), pa mu se broj svodi na svega trećinu negdašnjeg. Da to nije izoliran slučaj govore i podaci o broju stanovnika Zadra koje je obradio Roman Jelić. Njegovi se zaključci o stanovništvu grada Zadra³² temelje na mnogobrojnim popisima, koji su provedeni u tom gradu, a posebno onom što ga je provodio zadarski knez Oktavijan Mocenigo. Prema njegovim istraživanjima, broj se stanovnika Zadra ovako kretao:

Popis	Broj stanovnika	Indeksi (baza = 100)	
		1608	1695
1608	5.803	100	207
1695	2.804	48	100
1795	5.002	86	178
1857	8.282	143	295

I ovdje se bilježi pad broja u XVII. stoljeću. U XVIII. stoljeću Zadar ima povećanje broja žitelja od 75% (Dubrovačka republika 25%), a u prvoj polovini XIX. stoljeća prirast je opet u Zadru brži (65:40).

Do sličnih se zaključaka dolazi i ako se promatra brojčani razvitak stanovništva Istre, slijedeći studije Ivana Ercega i Miroslava Bertoše.³³

Prema Ercegovim podacima stanovništvo mletačke Istre brojčano se ovako razvijalo:

Godine	Broj stanovnika	Indeks rasta	
		1554 = 100	1678 = 100
1554	52.765	100	88
1649	49.332	93	82
1678	60.000	114	100
1741	70.315	133	117
1807	98.634	187	164

³² R. Jelić: Stanovništvo Zadra 1608 godine, vlastita naklada, Zadar 1985.

³³ I. Erceg: Dva i pol stoljeća kretanja stanovništva Istre (1554—1807), Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, str. 229—250. Mnogobrojni radovi M. Bertoše obuhvaćaju i arhivska istraživanja o naseljavanju Istre. To su M. Bertoša: Arhivski fragmenti o postanku i razvitku jedne kolonizacijske ruralne aglomeracije u južnoj Istri. Selo Premantura (1585—1797). »Problemi sjevernog Jadrana«, izd. Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU — Rijeka, Svezak 3, Rijeka 1981, M. Bertoša: Prinos proučavanju etničke strukture i kolonizacije mletačke Istre u XVI i XVII stoljeću, »Susreti na dragom kamenu«, Sv. 4 (1972), Pula 1972, Isti: Etnička struktura Pule od 1613 do 1797. godine s posebnim osvrtom na smjer doseljavanja njezina stanovništva (I—II), Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, XV. (1970) i XVI. (1971), Pučanstvo Labina u Vlačičevo doba (s prilogima labinskoj onomastici XVI. i XVII. stoljeća), Ibid. XX (1975—6), Uskočki rat i slom istarskoga gospodarstva, Jadranski zbornik IX, Rijeka 1975, L'Istria Veneta nel Cinquecento e nel Seicento, Atti CRS, Vol. VII (1976—77), Rovigno 1977. Posebno ističem dvije njegove knjige: Istarsko vrijeme prošlo, Pula 1978 i Jedna zemlja — jedan rat (Istra 1615—1618), Pula 1986.

Iz obilja podataka što ih donosi studija I. Ercega, uzeli smo samo podatke koje smatramo pouzdanim: to je prvi opći popis istarskog stanovništva iz 1554. godine (prvi takav na teritoriju Jugoslavije uopće!); zatim crkveni popis iz 1741. godine i opći popis proveden po Francuzima. Podaci za 1649. i 1678. godine pripadaju kategoriji sumarija, koji su bili zasnovani na inicijativi javnih funkcionera, kojima bi na njihove upite lokalne vlasti odgovarale procjenjujući broj lica na svom području.

Iz tih podataka proizlazi da je stanovništvo Istre nazadovalo između 1554. i 1649. godine, te da se od tada povećava. Unesoh iz Ercegovih podataka broju za 1678. godinu kako bismo imali približno isti vremenski dijapazon, kao i za Dubrovačku republiku. Iz te uporedbe slijedi da je i ovdje priraštaj stanovništva, bio brži nego na teritoriju Dubrovačke republike u XVIII. stoljeću (64:25%).

Poredba ovih podataka, koja proističu iz istraživanja, nesumljivo govori da je brojčani razvoj stanovništva na teritoriju Dubrovačke republike bio krajem XVII. i tijekom XVIII. stoljeća sporiji nego u Dalmaciji, Istri ili Hrvatskoj. Te su razlike veće ili manje — u zavisnosti s kojim ga područjem upoređujemo — ali ne dovode u sumnju validnost samog zaključka: teritorij Dubrovačke republike relativno nazaduje ako napredak ili nazadak mjerimo učešćem stanovništva tog teritorija u ukupnom. Nadalje, mogli bismo i zaključiti da stanovništvo kontinentalnog dijela Hrvatske i Jugoslavije brže napreduje od primorskog. Zato je naše da se pitamo: kakve se tu tendencije ispoljavaju?

IV.

Suvremena demografska historija omogućuje nam da se ova naša kretanja uporede s onima u susjednim zemljama i s Evropom u cjelini, pa ćemo na tom osnovu pokušati naći odgovore.

Našu ćemo analizu započeti s prikazom razvoja stanovništva u Evropi, kako ga računaju C. McEvedy i R. Jones u svom atlasu povijesti stanovništva svijeta (vidi Tabelu 4). Ako su podaci za neke zemlje iznešene ovdje tek u fazi prvih procjena (pa nemaju željenu preciznost). Ipak one indikativno ukazuju na dinamiku razvoja stanovništva Evrope.³⁴ Iz tih podataka slijedi da se stanovništvo Evrope u XVIII. stoljeću uvećalo za 50%, a u prvoj polovici XIX. stoljeća za daljnjih 47% odnosno za 150 godina (1700—1850) ukupno povećanje iznosi 121%. Za žiteljstvo Dubrovačke republike odgovarajući indeksi su osjetno niži i iznose 25, i 40 i 74%. Najniži prirast stanovništva (u odnosu na Evropu) ostvarene je upravo u vrijeme Dubrovačke republike, dok se u razdoblju austrijske vladavine priraštaj stanovništva na području nekadašnje republike približava evropskom.

³⁴ Samo radi komparacije navest ću da V. J. Kozlov (u svojoj knjizi: *Dinamika čislennosti narodov, AN SSSR, Moskva (1969)* za Evropu (bez SSSR-a) navodi slijedeće procjene broja stanovnika: 1600—80—90 milijuna; 1700—90—110; 1750—110—130; 1800—150—160 i 1850—195 milijuna žitelja. Te su brojke gotovo identične onima, što ih iznose engleski pisci 7 godina kasnije, a ne razlikuju se bitnije niti od onih, koje su iznosili S. V. Russel, G. Ohlin, B. D. Urlanis i drugi, prije njega. Postoje, međutim, razlike između podataka datih u tabeli 4 i onih koje navodi Roger Mols u svojoj studiji: *Population in Europe, 1500—1700* u *The Fontana Economic History of Europe*, Vol. 2, 1976.

Tablica 4

STANOVNIŠTVO EVROPE, 1600—1850

(broj stanovnika u milijunima žitelja)

Zemlja	1600	1650	1700	1750	1800	1850
Engleska i Wales	4,24	5,0	5,75	6,0	9,25	18,0
Skandinavija ^{a)}	2,25	2,5	3,0	3,75	5,25	8,0
Francuska	18,5	21,0	22,0	24,0	29,0	36,0
Benelux	3,0	3,5	3,75	4,25	5,25	7,5
Njemačka (SR + DR)	12,0	11,0	13,0	15,0	18,0	27,0
Poljska	5,0	5,5	6,0	7,0	9,0	13,0
SSSR (Evropski dio)	15,0	17,0	20,0	26,0	36,0	60,0
ČSSR	4,5	3,37	4,5	5,0	6,75	7,25
Austrija	2,5	2,25	2,5	2,75	3,0	4,0
Mađarska	1,25	1,25	1,5	2,0	3,25	4,25
Rumunija	2,0	2,25	2,5	3,5	5,5	8,0
Španija	8,5	7,5	8,0	9,5	11,5	15,0
Portugal	2,02	1,75	2,0	2,25	2,75	3,5
Italija	12,0	11,0	13,0	15,0	19,0	25,0
Grčka	1,5	1,5	1,5	2,0	2,25	3,0
Bugarska	1,25	1,25	1,25	1,75	2,0	2,5
Jugoslavija	2,75	2,75	2,75	3,75	4,75	6,0
Evropa (u cjelini)	100	105	120	140	180	265

a) Danska, Švedska, Norveška i Finska

Izvor podataka: Colin Mc Evedy and Richard Jones: Atlas of World Population History, Penguin Books, Middlessex, 1978.

Pobliža analiza strukture priraštaja stanovništva pokazuje, međutim, jedan zanimljiv fenomen. Mediteranska Evropa³⁵ gubi na značenju i njeno učešće u evropskom stanovništvu pada sa 28,5⁰%, u 1600. godini na 24,4⁰% u 1700. i svega 24⁰% u 1800. godini. Uključimo li u mediteransku Evropu i Francusku (u cjelini), tada učešće Mediteranske Evrope u evropskom stanovništvu pada sa 47⁰% u 1600. na 43⁰% u 1700. i svega 40⁰% u 1800. godini.

Narasta, pak, značenje što ga ima u evropskom stanovništvu Rusija (sa 15⁰% u 1600. na 20⁰% u 1800. godini), Skandinavija (sa 2,2 na 3⁰% na istom vremenskom intervalu), Mađarska i Rumunija.

Gledajući iz te perspektive, čini se da je smanjivanje značenja pučanstva Dubrovačke republike u jugoslavenskom (što su pokazivali uporedni podaci iznešeni u III poglavlju ovog rada) samo dio širih, evropskih tendencija prelaska sa trgovačke na manufakturnu ekonomiju, koja je potisnula značenje Mediterana u svjetskoj ekonomiji. Da li je tome uzrok samo u razvoju protestantizma u sjevernoj Evropi (koji je svojim duhom »utirao« put kapitalizmu)? Nasuprot tome stoje isključivost katolicizma Mediterana (s izgonom Židova iz Španije 1492. te Muslimana 1609—1614; hugenota, da druge ne spominjemo). Ili je to posljedica sukoba između atlantizma i mediteranske orijentacije (u kojoj je ova posljednja zacijelo pobijeđena)? Nisu li ekonomske krize koje su pogodile tu mediteransku Evropu početkom 17. stoljeća, posljedice, a ne uzrok gubitka značenja Mediterana u svjetskoj ekonomiji onog vremena? Sve su to pitanja na koja sada definitivna odgovora još nemamo. Ali su ona itekako relevantna za ocjenu historijskog razvitka naše obale, od Istre preko Dalmacije do Dubrovnika.

³⁵ Uključujem u to Španiju, Portugal, Italiju, Jugoslaviju, Grčku, Albaniju i Bugarsku.

V.

Potrebno je ovdje naglasiti i to da do brojčane stagnacije stanovništva Dubrovačke republike dolazi u vrijeme kad Evropom nastupa urbanizacija, sa svim fenomenima gradske ekonomije. Nasuprot tome, grad Dubrovnik stagnira. Uvid u razvoj gradskih sistema u Evropi tijekom XVI—XVIII stoljeća pruža nam tablica 5, koju sam izradio na osnovi radova Molsa i Chandlera i Foa.³⁶

RAZVOJ GRADOVA U EVROPI, IZMEĐU 1500. I 1800. GODINE

Veličina grada (tisuć. stanov.)	Oko godine			
	1500.	1600.	1700.	1800.
Više od 400	—	Istambul (450)	Istambul (700) London (550) Paris (530)	London (860) Istambul (570) Paris (547) Napulj (430)
201—400	Paris (225)	Napulj (275) Paris (250)	Napulj (207)	Moskva (238) Lisabon (237) Wien (231) Petrograd (220) Amsterdam (201)
101—200	Istambul (190) Napulj (125) Venezia (115) Milano (104)	London (187) Milano (119) Venezia (151) Sevilla (144) Lisabon (110) Granada (110) Roma (109) Palermo (105) Amsterdam Antwerp	Lisabon (188) Amsterdam (172) Roma (149) Venezia (144) Moskva (130) Milano (124) Palermo (113) Madrid (110) Wien (105)	Jedrene (190) Berlin (172) Madrid (169) Dublin (165) Rim (153) Venezia (146) Palermo (146) Milano (134) Hamburg (130) Barcelona (120) Lyon (111)
60—100	Brugge (90) Gent (80) Lyon (80) Rouen (75) Lisabon (70) Firenza (70) Granada (70) Cordoba (70) Sevilla (65) Genova (62)	Lyon (90) Valensija (86) Firenza (80) Toledo (80) Moskva (80) Madrid (79) Rouen (70) Genova (70) Tours (65) Messina	Jedrene (93) Marseilles (88) Dublin (80) Sevilla (80) Firenza (80) Barcelona (73) Lyon (71) Genova Bologna Lisabon Valencia Toulouse Bruxelles Antwerp Hamburg Berlin	Više od 30 gradova u toj kategoriji

NAPOMENA: Broj u zagradi označava broj stanovnika u gradu (u tisućama)

³⁶ Roger Mols, S. J.: Population in Europe 1500—1700, u The Fontana Economic History of Europe, Vol. 2 (Ed- C. M. Cipolla), pp. 42—42 i Chandler, T. Fox, G.: 3000 years of Urban Growth, 1974 (citirano po M. Vresk: Razvoj urbanih sistema u svijetu, Zagreb 1984).

Iz ovog pregleda neminovno proizlazi da je Dubrovnik bespovratno zaostajao za procesom evropske urbanizacije. On je bio 1500. godine malen grad s oko 5000 stanovnika i takav ostao tijekom XVI. i XVII. stoljeća. On 1673/4 (nakon potresa) ima s predgrađima oko 4.200 stanovnika, a 1807. godine 6.564 žitelja. Ta relativna konstantnost stanovništva, jednako u gradu Dubrovniku, kao i u samoj Republici, nesumljivo iziskuje da se objasne uzroci srednjovjekovne stagnacije ovog našeg divnog grada podno Srđa.

Da li su ga iscrpljivala podavanja, što ih je morao davati osmanskoj carevini da bi zadržao svoju nezavisnost? Ili je kretanje trgovine i prometa s pravca Balkan-Dubrovnik bilo preneseno na druge obalske gradove i to bilo uzrok zaostajanju? Odgovor će, neminovno, morati dati multidisciplinarni napor istraživača s mnogih područja: historijskih demografa, ekonomskih povjesničara, ali i marnih istraživača iz povijesti trgovine, pomorstva i drugih disciplina!

VI.

Prva istraživanja pokazuju da će se neke ocjene davane u prošlosti, morati mijenjati. Tako je, na primjer, S. Krivošić u svom kapitalnom djelu: »Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti« (dovršeno 1985. godine, ali nažalost još uvijek neobjavljeno!), dokazao da je natalitet u gradu Dubrovniku bio viši od mortaliteta (obrnuto je u drugim srednjovjekovnim gradovima) — što je vjerojatno posljedica izgradnje vodovoda, postojanja karantina i drugog. Budući da nije bilo mnogo useljavanja, činjenica da nema nekog značajnija priraštaja stanovništva indicira da je iseljavanje bilo relativno značajno!! O tome se dosad, međutim, malo zna.

Dubrovnik je, kao što je poznato, ograničavao useljavanje na svoje područje. I. Mitić smatra da je tome glavni uzrok bila činjenica da je Dubrovnik bio država s relativno malim brojem stanovnika³⁷ pa je zbog toga prvi preduvjet da se stekne dubrovačko državljanstvo bio neprekinuti boravak u Dubrovniku duži od 10 godina. Ako je i točan komentar I. Mitića da se takovom politikom »učvrstila unutarnja sigurnost i time doprinijelo afirmaciji Dubrovačke republike kao nezavisne i neutralne države u međunarodnim odnosima«, manje je vjerojatno da je takva politika ekonomski osnažila tu republiku. Prije će biti obrnuto!

Podaci o sporom usponu pučanstva Dubrovačke republike tijekom XVIII. stoljeća limitiraju, nadalje, tvrdnje, po kojima oporavak Dubrovnika nakon potresa i njegovi ponovni ekonomski napredak bio uzrokovan pomorsko-trgovačkom konjunkturuom u Mediteranu u XVII. stoljeću. I. Mitić tim povodom piše: »Uzrok ponovnog dubrovačkog pomorskog uspona bili su veliki evropski ratovi u XVIII. st. koji su pogodovali neutralnoj dubrovačkoj zastavi... Dok su drugi narodi bili potpuno zaokupljeni ratovanjima, neutralna Dubrovačka republika živjela je prilično u miru, a sve neprilike i opasnosti koje su je u to vrijeme snalazile, bile su sretno uklonjene. Tako je neutralan Dubrovnik sve do francuske okupacije mogao slobodno trgovati, a njegovo je trgovačko brodogovje moglo nesmetano ploviti.«³⁸

³⁷ I. Mitić: O stjecanju državljanstva u Dubrovačkoj republici u 18 stoljeću, Dubrovnik 2/1979, str. 91—94.

³⁸ I. Mitić: O uzrocima velikog uspona dubrovačke pomorske trgovine u drugoj polovini XVIII stoljeća, Pomorski zbornik, Rijeka, knjiga 15 (1977), str. 559—572.

Panegiričke izjave, međutim, imaju svoja ograničenja. Appendini navodi da je više od 50 godina nakon potresa dubrovačka mornarica bila svedena na pedesetak trabakula, koji nisu izlazili izvan Jadranskog mora,³⁹ da je ona »nestala s mora«. Vjerojatno su mnogi imućni ljudi, sučeljeni sa činjenicom da su ostali bez kuća, odjeće i druge imovine, prodavali brodove ili učešće u brodovima strancima da bi mogli obnoviti svoje negdašnje uvjete života.

To potvrđuje i Gjelčić, koji navodi da je tek oko 1750. godine prvi dubrovački brod isplovio izvan Jadrana.⁴⁰ Iako će u tim tvrdnjama zacijelo biti i pretjerivanja, vrlo je vjerojatno da je prva polovica XVIII. stoljeća značila duboku stagnaciju dubrovačkog pomorstva, koje se vrlo sporo oporavljalo od katastrofe, koju je njegovim vlasnicima donio zemljotres. Ponovni uspon dubrovačkog pomorstva započinje u drugoj polovici XVIII. stoljeća, posebno nakon 1792. godine kad započinje kontinentalna blokada. U vremenu između 1787. i 1793. Dubrovnik je posjedovao oko 190 brodova duge plovidbe s ukupnom nosivošću od oko 15.000 kara,⁴¹ a ako tome dodamo nešto manje od stotinu brodova jadranske plovidbe s nosivošću oko 3.500 kara, tada je dubrovačke trgovinska mornarica raspolagala s oko 290 brodova nosivosti od 18.500 kara. Budući da su u to vrijeme poslovi prijevoza donosili izvanredne profite, to su Dubrovčani iskoristili konjunkturu i godine 1805. koristili 278 brodova s kapacitetom od 24.772 kola (kara). Od toga je bilo 29 nava, 158 brikova, 64 pulake, 3 chechije, 1 pulanara, 13 peliga i 10 trabakula.⁴² Ako kažemo da je dubrovačka trgovačka flota posjedovala godine 1599. brodova nosivosti 23.720 kara⁴³ onda je taj u mnogo mahova glorificirani uspon samo povraćaj na nivo dostignut još krajem XVI. stoljeća. Već godine 1605. Dubrovnik ima samo 68 brodova, nosivosti 17.345 kola, a poslije potresa 1667. (prosjeak 1667—1695) 75 brodova, ali manjih, budući da im je ukupna nosivost svega 6.095 kara.⁴⁴ Vrijeme od 1600. do 1750. značilo je stagnaciju, pa i nazadovanje pomorstva, najznačajnije privredne aktivnosti Dubrovačke republike. Uspon pomorstva, do kojeg dolazi potkraj XVIII. i početkom XIX. stoljeća, međutim, zbog sporog porasta stanovništva na teritoriju same Republike, popraćen je sve većim angažmanom stranaca na dubrovačkim brodovima. Prema minucioznim istraživanjima, koje je proveo J. Luetić, proizlazi da je u desetgodištu od 1797. do 1807. godine na preko 400 dubrovačkih brodova bilo zaposleno 5.240 dubrovačkih pomoraca i 725 stranih državljana (ili 12,2% od ukupnog broja).⁴⁵ Najviše je tih »stranaca« iz dubrovačkog susjedstva: Boke, Korčule, Hvara,

³⁹ F. Appendini: *Notizie storico-critiche sulle Antichità, storia e letteratura dei Ragusei*, Ragusa 1802, Tomo I, p. 225.

⁴⁰ J. Gjelčić: *Delle istituzioni Marittime e Sanitarie della Republica di Ragusa*, Trieste 1882, p. 28.

⁴¹ Josip Luetić: *Dubrovačka država — svjetska pomorsko-trgovačka sila*, u *Zborniku*, 125. obljetnica pomorskog školstva u Dubrovniku (MDCCCLII—MCMLXXVII), izd. Pomorska škola, Dubrovnik 1977, str. 265—279.

⁴² Ivo Rusko: *Stanje dubrovačke trgovačke mornarice pred samu propast Dubrovačke republike početkom XIX stoljeća*, u *Zborniku »Dubrovačko pomorstvo«* izdatom u spomen sto godina nautičke škole u Dubrovniku, Dubrovnik 1952, 205—222.

⁴³ S. Vekarić: *Dubrovačka trgovačka flota 1599. godine*, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, knjiga III. (1954), str. 430.

⁴⁴ J. Luetić: *Brodovlje Dubrovačke republike 17. stoljeća*, *Grada za pomorsku povijest Dubrovnika*, knjiga 3, Dubrovnik 1964, str. 33 i 38.

⁴⁵ J. Luetić: *Naši pomorci stranog državljanstva članovi posada jedrenjaka Dubrovačke republike 1797—1807 (prilog upoznavanju povezivanja i stvaranja zajedništva naših naroda u prošlosti)*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku*, sv. XVII. (1979), str. 251—281.

Brača, Makarskog primorja, ili i iz Bakra i Rijeke. Toliki broj »stranaca« ukrcan je unatoč izričitih propisa (u Pravilniku za nacionalnu plovidbu iz 1745) po kojima se samo u izuzetnim prilikama moglo ukrcati na dubrovačke brodove strance. Budući da su ti stranci pretežno mornari i kormilari, to ovaj podatak svjedoči da potkraj XVIII. stoljeća dolazi do nedostatka radne snage. Dubrovačka republika, sa svojih 30.000 stanovnika, teško može da daje više od 5.000 mornara na svojih 400 brodova, pa je prisiljena da uzima u najam strance iz drugih područja.

VII.

Zaključujući, valja nam istaći da će se mnogi fenomeni koje je bilo teško objasniti bez predodžbe o pravom broju žitelja Dubrovačke republike, biti objašnjivi nakon temeljitije penetracije u mnogobrojne izvore, koji će omogućiti preciznije utvrđivanje broja stanovnika na području Dubrovačke republike u prošlosti. Utvrđujući u ovom radu preciznije rezultate dva popisa stanovništva ovog područja (1673. i 1807.), lakše će se rekonstruirati retrospekt stanovništva od XV. vijeka na ovamo.

To će, vjerujem, omogućiti i da se sagledaju posljedice populacijske politike koju je sprovodila Republika stoljećima (otežavanje useljavanja, zatvorenost patricijata, podsticanje iseljavanja i drugo), a koja su imala za posljedicu spor i nedostatan razvoj pučanstva na stoljećima jedinoj slobodnoj teritoriji na današnjem području Jugoslavije.

Vladimir Stipetić

NUMERICAL FACTS ON THE POPULATION GROWTH ON THE TERRITORY OF DUBROVNIK REPUBLIC FROM 1673—1981

Summary

This paper critically researches sources given by travellers, diplomats and government clerks estimating that the town of Dubrovnik had the population of 15—30000, the whole of Republic from 55—80000 in the period from the fifteenth to eighteenth century.

Author's main source is the census carried out in 1673/74 published by Z. Šundrica. The author comes to the conclusion that Dubrovnik with its suburbs had 4218 inhabitants and the Republic 25089. In 134 years to come-till the census in 1807-the whole territory progresses very slowly demographically, since the population reached the number of 31245. In the nineteenth century the population grows somewhat faster and reaches 50791 inhabitants in the Republic and 11640 in the town itself. In 1981 it was 68350 and the town 44646 (depopulation of villages!).

The author considers that the slow growth of population is due to the population politics led by the Dubrovnik Republic (making immigration difficult, special marriage regulations for the nobility, long and frequent absence aboard ships of the male population etc.)